

DOI: 10.55666/folklor.1319662

SOSYAL KONTROL VE GİZLİ BİR PROTESTO ARACI OLARAK İRAN TÜRKLERİNİN TAZİYE GELENEĞİNDE MERSİYE

Nurullah GÖZCÜ*

Öz

Mersiye geleneği; Türk, Arap, Fars, Urdu ve Hint gibi pek çok edebiyatta işlenmektedir. Daha çok İslamiyet etkisiyle yayılım gösterse de icra edilen topluluktaki örf, anane ve inanç tutumundaki farklılıkların davranış diğer bir deyişle ritüelistik hareketlere yansımalarıyla genel addedilen türlerinin dışına çıkılmasını sağlamıştır. Nitekim İslam öncesi yaşanan coğrafyada çok çeşitlilik arz etse de göçe, bölgeye ve etkileşimlere bağlı olarak çoğunlukla tekdüze seyreden inancın İslam sonrası senkretik bir yapıda gelişim göstermesi, yakın coğrafyada yaşayan ve hatta aynı akraba toplulukları oluşturan kitlelerin sözlü ve yazılı pek çok ürünündeki benzerlik ve farklılığının temel belirleyicilerinden biri olmuştur. İçinde barındırdığı etnisite çeşitliliği bağlamında ülkede hâkim konumda olan Farslardan sonra en fazla Türklerin yaşadığı bir ülke olarak İran da mersiye türünün farklılık arz ettiği bir ülkedir. Bu bağlamda çalışmanın ana muhtevasını; Anadolu sahasından farklılık göstererek ülkenin büyük bir çoğunluğu tarafından her yıl toplu katılımlarla icra edilmesi, insanın gündelik yaşamındaki konularını işleyen sosyal boyuttan siyasi/kamusal boyuta değin kabul görmesiyle bir kontrol ve protesto işleviyle kullanılabilmesi ve icra ortamları ile icracılarının fazlalığıyla İran Edebiyatı'nın sözlü ve yazılı olarak en popüler türü olması açısından İran Türklerinin mersiye geleneği oluşturmaktadır. Sözü'nün büyüünün söyleyeni ve söyleneni etkilediği bir tür olarak mersiye ile İran Türkleri, dillerini ve kimliksel farkındalıklarını işleyebilmekte ve bu farkındalıklarını gizli bir protesto aracı olarak kullanabilmektedir. Geleneğin barındırdığı normlar, folklorun temel özellikleri açısından halk biliminin işlevsel çözümlenebilmesinde uyumlu olmasıyla da işlevselliğin ayrıntılı izahına olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla araştırmada, William Bascom ve İlhan Başgöz'ün işlevsel kurama katkıda buldukları protesto işlevi ile birlikte söylemi etkiye dönüştüren kontrol işlevi üzerinden İran Türklerinin taziye geleneğine bağlı mersiye türü irdelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran Türkleri, Taziye, Mersiye, Protesto.

ELEGY IN IRANIAN TURKS' CONDOLENCE TRADITION AS A TOOL OF SOCIAL CONTROL AND SECRET PROTEST

Abstract

The tradition of elegy is practiced in many literatures such as Turkish, Arabic, Persian, Urdu and Indian. Although it has spread mostly under the influence of Islam, the differences in the customs, traditions and belief attitudes of the community in which it is performed have been reflected in behavior, in other words, in ritualistic movements, thus going beyond its generally accepted types. As a matter of fact, the development of the belief in a syncretic structure after Islam, which was mostly uniform in the pre-Islamic geography depending on migration, region and interactions, has been one of the main determinants of the similarities and differences in many oral and written products of the masses living in close geography and even forming the same related communities. In the context of the diversity of ethnicities it harbors, Iran, as a country where Turks live the most after the Persians who are in the dominant position in the country, is also a country where the mersiye genre is different. In this context, the main content of the study is the mersiye tradition of Iranian Turks, which differs from the Anatolian field in that it is performed by the majority of the country with mass participation every year, it can be used as a control and protest function with its acceptance from the social dimension to the political/public dimension that deals with the issues in people's daily life, and it is the most popular genre of Iranian literature in oral and written form with its performance environments and the abundance of performers. With mersiye, as a genre in which the magic of the word affects the singer and the sung, Iranian Turks are able to process their language and identity awareness and use this awareness as a secret means of protest. The norms

* Öğr. Gör., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara/Türkiye, nurullah.gozcu@asbu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-2148-8124.

contained in tradition allow for a detailed explanation of functionality, as they are compatible with the functional analysis of folklore in terms of the basic features of folklore. Therefore, in this study, it was tried to analyze the mersiye genre of Iranian Turks' condolence tradition through the control function that transforms the discourse into an effect together with the protest function that William Bascom and İlhan Başgöz contributed to the functional theory.

Keywords: Iranian Turks, Condolence, Elegy, Protest.

Giriş

Birçok fonksiyonuyla var olan müziğin en önemli işlevi, ontolojik bir yapıya sahip olan dil ve kültürü zamansal ve mekânsal boyuttan arındırılmasını sağlayarak nesilden nesile aktarımını gerçekleştirmesidir. Bu aktarım şekli ve işlevi toplumdan topluma değişkenlik gösterebilmektedir. Bu değişkenlik toplumun özgür yapısına, söz konusu üretimin gerçekleşmesi için uygun ortama, yetişmiş icracılarının niteliklerine kısacası toplumu ve insanı etkileyen tarih, coğrafya, ekonomi, kültür gibi birçok hususla yakından ilgilidir. Böylece değişkenlik, kültür içinde harmanlanarak kültüre has bir özellik kazanır.

Tarihî sürekliliğinin ve birikiminin getirisiyle kültürel normlarını yansıtan müzikler arasında Türk müziği de bulunmaktadır. Nitekim bunda, dilin yaşatılmasıyla paralellik gösteren müziğin yaşatılmasında diğer dillerle alışverişlerin gerçekleşerek, onları etkileyerek ya da onlardan etkilenerek aktarımın sağlanması etkili olmuştur. Bununla beraber Türklerin tarih sahnesine -ön Türk toplulukları sayılmazsa- ilk çıkışlarından günümüze değin varlık göstermiş olan Türk soylu toplulukların ve devletlerin çeşitliliği de önemli rol oynamıştır. Bu çeşitliliğe büyük katkılar sunmuş olan topluluklardan biri de günümüzde yakın coğrafyada bulunan ve nüfus açısından Türkiye'nin akabinde gelen İran Türkleridir. Genel teamülden hareketle Zend Hanedanlığı haricinde 963 yılından 1921 yılına kadar Türk hâkimiyetinden söz edilebilecek İran'da, hâkimiyetin sona ermesiyle beraber sosyokültürel faaliyetlerde yavaşlama olsa da edebiyattan sanata, dilden müziğe birçok alanda sözlü ve yazılı ürünlerin üretimine devam edilmiştir.

Bu bağlamda İran Türkleri nazarında toplumsal hafızalarını ve kimliksel farkındalıklarını yansıtabilmeleri açısından müziğin işlevi önemli bir yer tutmaktadır. Ekseriyetle “klasik/popüler (folklorik), kırsal/şehirsal ya da yazılı/sözlü olarak” ikiliklere dayanan müzikal türler, İran'da “klasik (geleneksel), orijinal (otantik) ya da mahalli (bölgesel)” biçimde ifade edilen ayrımlarla öne çıkmaktadır (Ersoy Çak, 2018, s. 51). Dolayısıyla İran Türklerinde de müzik hem klasik hem de halk müziği olarak iki kolda gelişim göstermiştir. Bünyesinde Türk, Lor, Fars, Kürt, Beluç, Mazendarani, Gilaki gibi birçok etnik azınlığı barındıran ülkede Türkler, musikiyi âşıklık, def/daire ve mersiye gibi hem ezgili hem de ezgisiz olarak icra edebildikleri geleneklerle ettirmişlerdir.

Gaznelilerden itibaren yaklaşık bin yıldır İran coğrafyasında yaşayan ve birçok Türk devleti kurmuş olan İran Türkleri özellikle Şiiğin Safevi Devleti'yle birlikte kurumsal bir alt yapı kazanmasından sonra büyük oranda Caferi (Şii, İsnâşa'riye) inancını benimsemişlerdir. Önceleri aynı coğrafyada yaşadıkları Farslarla Maniheizm, Mazdekizm ve Zerdüştilik gibi inançların yanı sıra eski Türk inançlarını da paylaşmış ve İslamiyet ile tanışmaları sonrasında Şii mezhebine mensup olmuşlardır. Bu durum, İran Türklerinin inancını karma bir yapıya büründürse de inancı uygulamadaki birçok pratikte (eski) Türk inançlarından tam olarak koparmamıştır. Dolayısıyla (eski) Türk inançlarıyla kültürel bağlarını hâlen yaşatıyor olmaları, yaşadıkları coğrafyada çok çeşitlilik arz eden etnisitelerle aynı inancı benimsemelerine rağmen doğumdan ölüme kadar inancı uygulamada farklı pratiklere başvurmalarını sağlamıştır. Nitekim bu farklılığı okuyabileceğimiz geleneklerden biri de mersiye'dir. Mevcut çalışmada, İran Türklerinin pratikte farklı inançlara başvurmalarının mersiye geleneğindeki yansımalarını irdelemekten ziyade İran Türkleri arasında nasıl bir sosyal kontrol ve protesto aracı olduğu ve Türkçeyi yaşatma işlevini nasıl sürdürdüğü konularına odaklanılmıştır. Bu itibarla özellikle mersiye musikisi ve yıllardır hâkimiyetlerini sürdürdükleri topraklarda şimdilerde yeterli öneme haiz olamamalarının bu musikideki örtülü yansımaları, İlhan Başgöz'ün (1996) beşinci işlev olarak belirttiği folklorun protesto işlevi üzerinden irdelenecektir.

1. Muhtevası Açısından Mersiye Geleneği

İnsanlık tarihinde ilk mersiyenin Kabil'in Habil'i öldürmesi sonrasında Hz. Âdem tarafından okunduğu ileri sürülmektedir. Fakat bir edebiyat türü olarak Araplarda cahiliye devriyle başlamıştır. Cenaze törenlerinde sesli ve ahenkli bir şekilde söylenen sözler sonraları manzum kalıplara oturtulmasıyla mersiye türü ortaya çıkmıştır. İslamiyet Dönemi'nde ise Hz. Peygamber tarafından ölünün arkasından yapılan ve insanın kendisine zarar verecek kadar aşırıya kaçabilecek davranışlar yasaklanmıştır (Toprak, 2004: 215). Kınanan ve lanetlenen ağıtçılık için İslamiyet'i kabul eden kadınlara ağıt yapmalarına dair telkinde dâhi bulunulmuştur (Hacıgökmen, 2013: 395).

Türk, Fars, Arap, Hint ve Urdu gibi pek çok edebiyatta bulunan mersiye, Arap Edebiyatı'ndan Fars Edebiyatı'na, oradan da 15. yüzyılda Türk Edebiyatı'na geçmiştir (İsen, 1994: 18). Arapça bir kelime olan mersiye'nin Türkçe karşılığı ağıttır. Ağıtın tanımını Şükrü Elçin (1981: 290), insanlığın ölüm sonrasında veya canlı-cansız olması fark etmeyen bir varlığını kaybetme, heyecan ve korku anındaki hissiyatlarını, feryatlarını, başkaldırılarını ve şansızlıklarını düzenli düzensiz ezgi ve sözlerle ifade eden türküler olarak tanımlamaktadır.

Ezgili, ağlamaklı ve türkülü olan bu lirik ürünler, ölen kişinin ailesi ve yakınlarının yanı sıra profesyonel icracılar tarafından da icra edilmektedir. Eski Türklerin yuğ olarak adlandırılan yas törenlerinde sagu denilen şiirler söylenmekteydi (Artun, 2008: 52). Bu törenlerde merasimi icra edenlere Divanu Lügâti't Türk'te (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 153, 179, 465, 565) ve Orhon Yazıtları'nda da (Clauson 1972: 807) ağıtçı, ağıt, ağlama olarak geçtiği üzere "sığıtçı" denilmekteydi. Dolayısıyla günümüzde de bulunan profesyonel ağıtçılık geleneği eski Türklerden bu yana süregelen bir gelenektir.¹

Geleneğin icrası kendi içinde birçok özelliği barındırır. Mehmet Faruk Toprak'a göre mersiyelerin nedb/nevh (ağlama bölümü), te'bin (övgü bölümü) ve sabır/aza (öğüt bölümü) olmak üzere üç ana özelliği vardır (Toprak, 2004: 215). Ayrıca mersiye muhteva bakımından birden çok konuyu ele alabilmektedir. Bu minvalde Toprak, mersiyeyi konularına göre (1990: 3-15); ağlama, sabır, övgü, keder, cahiliye devri konuları ve İslamiyet sonrası konuları olmak üzere altı bölümde ele almıştır. Mustafa İsen ise dünyanın geçiciliği, gaddarlığı ve zalimliği; feleğe sitem; yas, övgü; olayın tasviri ve dua-temenni şeklinde başlıca beş bölümden meydana geldiğini belirtmektedir (İsen, 1994: 22).

Bu özellikler bağlamında mersiyeler konularına ve türlerine göre ayrılmaktadır. Tahsin Yazıcı (2004) Fars Edebiyatı'nda mersiyeyi konuları bakımından "sarayla, önemli kişi veya ailelerle (hanedan) ilgili olanlar, destanî, dinî, tasavvufî, felsefî ve sosyal konular" olarak gruplandırmıştır. Dolayısıyla mersiyeler genelde ölenin arkasından özelde ise anneler, babalar, çocuklar, hayvanlar, şehirler, mekânlar, ölümü bekleyen hastalar, esir düşenler için okunabilmektedir. İran Türklerinde anne, baba ve çocuk için okunan bu dinî şiirlere "ohşama/ağı da² (sevme ve özlem duygularının anlatıldığı şiirler)" denilebilmektedir.

Bir başka mersiye türü olarak hastalığın ardından yaklaşan ölüme yönelik mersiyeler gösterilebilir. Nitekim bazı toplumlarda hastalık ölüm yayıcı bir salgın olarak görülmesi bile hasta ölü adayı sayılmaktadır (Ölmez, 2008: 29). Meskenlere ve terkedilmiş diyarlara yönelik yakılan mersiyeler de bulunmaktadır. Bu bağlamda Toprak'a (2004) göre Bağdat üzerine Türk asıllı şair Hureymi'nin yazdığı 135 beyitlik kasidesi bu türe örnek olarak kabul edilmektedir. Bunlarla beraber deprem, sel, veba gibi tabii afetler (Sa'di Şirazi'nin Moğol istilası sonrası Bağdat'ın düşmesi üzerine yazdığı mersiye) ve hayvanların ölümü (İbnü'l Allaf'ın, öldürülen kedisine mersiye okunması) üzerine de mersiyeler yazılmıştır (Toprak, 2004: 217).

Övgü ve yüceltme değerlerine yönelik yazılan mersiyeler, destanî mersiyeleri oluşturmaktadır. Mersiye'nin bu türünde şair, bir kişi veya kahramanın ölümünü manzum olarak icra edebilmektedir. Hüsrev ile Şirin, Şehname ve Vis ü Ramin gibi pek çok eserde bu türün örneklerine rastlamak mümkündür (Yazıcı, 2004: 218). Önemli şahsiyetlere ve kahramanlara adanan ağıtlar; onların erdemlerini, mücadelelerinin belirli aşamalarını, düşmanla nerede ve nasıl savaştıklarını, nasıl öldüklerini ve tüm ulus ile tabiat için ne kadar önemli olduklarını aktarır (Köprülü, 2012: 119). Bu bağlamda mersiye türünün en popüler olan türleri arasında padişahlara, vezirlere ve şairlere yazılan mersiyeler öne çıkmaktadır.

Klasik mersiye türüne en yakın olan ve konumuzun temel eksenini teşkil etmesi açısından bir diğer tür de dinî mersiyelerdir. Dinî mersiyeler daha çok taziye geleneği etrafında gelişmiştir. Özellikle İslamiyet'in etkisiyle birlikte anne, baba, çocuk, yakın akraba, devlet büyükleri ve halktan herhangi biri olabileceği üzere ölenin ardından söylenen mersiyelerdir.

Hayatın doğal akışı sebebiyle ölümün devamlılığı, paralelinde geleneğin devamlılığını ve yaygınlaşmasını sağlamıştır. Sadece bu durumla sınırlandırılmayacak bu yaygınlığın bir diğer sebebi de İslamiyet etkisi olarak ifade edilebilecek Kербela Hadisesi'nden ileri gelmektedir. Hz. Hüseyin'in ölümü dinî mersiyelerin temelini oluşturmaktadır. Bu döneme atfedilerek gerçekleştirilen merasimlerin tarihi Samanilere kadar dayandırılabilirken özellikle teşvik edildiği zaman açısından Safevi Dönemi, dinî

mersiyelerin Hz. Ali, Hz. Hüseyin, Hz. Ebulfazl ve ehlibeyt ekseninde geliştiği ve günümüzdeki şeklinin temellerini oluşturmuştur (Aghaie, 2004: 3; Chelkowski, 2009; Chelkowski, 2010; Samani, 2015: 124). Her yıl taziyelerin haricinde özellikle de Muharrem ayında 13 gün boyunca ülke genelinde sonsuz yas olarak tanımlanan Kerbela Hadisesi için meddahlarca mersiyeler yazılmakta ve hüseyniye, zeynebiye gibi mescit ve takiye³ mekânlarında söylenmektedir. Bu sebeple Fars Edebiyatı'nda dinî mersiyelerin temel eksenini Kerbela Hadisesi oluşturmaktadır.⁴

2. İnan Türklerinin Mersiye Geleneğinde Sosyal Kontrol İşlevi

Neredeyse tüm toplumlarda başsağlığının dilenmesi; ölü evinde acıyı paylaşmak, yas tutanın hayatın devam eden akışına yeniden dâhil olabilmesi için dua etmek ve bu zor zamanda birlikte olma duygusunu paylaşmak uygulanagelen bir gelenektir. Bölgesel değişiklikler gösterebilen İnan Türklerinin yas geleneklerinde ilk yas, ilk başsağlığının dilendiği merhumun defnedilmesinden hemen sonra mezarlıkta başlar. Bunu merhumun evinin girişinde Fatiha'nın okunması ve akabinde camide toplanılması takip eder. Molla/ahund/meddah burada bir mersiye okur, gelenlere çay ikram eder ve merhumun sahibine başsağlığı diler. Ölen kişinin bilgilerinin paylaşıldığı ilannameler duvara asılarak hatim okunacağı ilan edilir. Mescide gelenler tekrar yas tutar ve şeşpare [60 parça] Kur'an okurlar. Mescitte gülsuyu ve çay ikram edilir. Son olarak molla/ahund/meddah minberden halka öğüt verir ve/veya mersiyeler okur, ardından cemaat dağılır (Gözcü, 2019: 218).

Malinowski işlevi "ancak bir ihtiyacın içinde insanların iş birliği yaptıkları, zanaatsal ürünleri kullandıkları ve malları tükettikleri bir etkinlikle karşılanması olarak" tanımlanabileceğini belirtmektedir. İş birliği tanımlamasından hareketle kültürel davranışın herhangi bir aşamasını somutlaştırmada örgütlenmenin kilit rolüne değinmektedir. Herhangi bir amacı gerçekleştirmek, herhangi bir sonuca varmak için insan örgütlenmesinin zorunlu olduğunu ifade etmiştir (Malinowski akt: Çobanoğlu, 2002: 226). Taziye geleneği de merasim sırasındaki ritüellerinden gelenek ve görenekteki konumuna kadar insanoğlunun ölen kişiyi son yolculuğuna uğurlamak, öteki dünyaya kolay gidişinde yardımcı olmak, zarar verebileceği dolayısıyla geri dönmelerini engellemeye çalışmak, ölenin yakınlarını hayatın akışına tekrar kazandırmak gibi birçok nedenden insanların örgütlü olarak hareket ettikleri bir gelenektir. Dolayısıyla İnan Türkleri de taziye merasiminde bir amaç doğrultusunda toplanmakta ve defin merasimlerinin gerekliliğini yerine getirme adına iş birliği yapmaktadır. Bu noktada cenaze defni öncesinde evde veya mescitte, cenaze defni sonrası mezar başında, hatim sırasında mescitte ve ölünün üçü, yedisi, kırkı, elli ikisi ve yıl dönümü gibi günlerinde toplumun dinî ve geleneği görecesinde çeşitli uygulamalar yapılmaktadır. Böylelikle taziye geleneğinin büyük bir aşamasında icra edilen mersiye geleneği, toplumun gündelik yaşamına da etki etmede ve yönlendirmede önemli role sahiptir.

İnan Türklerinde mersiye; ölen kişinin annesi, babası veya yakınlarınca söylenebildiği gibi birçok toplumda bulunan profesyonel ağıtçılar tarafından da ifa edilebilmektedir. İnan Türklerinde bu profesyonel ağıtçılara "meddah" denilmektedir. Meddahlar söyledikleri mersiyelerle insanları ağlatarak matem havasına sokmaktadır. Bu anlamda meddahların söyledikleri mersiyelerin kaynağını dinden alması da etkilidir. Fakat en nihayetinde bir sosyal kontrol aracı olma özelliği sergilemesinin temelinde şüphesiz sözün büyüü yatmaktadır.

Sözün büyüü etkisinin aynı zamanda söyleyenin toplumdaki konumuyla da orantılı olduğunun da unutulmaması gerekir. Nitekim bu konuda Malinowski (1935: 223) büyüünün, akredite bir sihirbaz tarafından gerçekleştirilen ritüel işlemler vasıtasıyla sihirsiz inanç tarafından yaratılan bir dünyada belirli doğaüstü etkiler ürettiğini ve büyülerin anlamının kelimelerin ritüel bağlamları içindeki etkilerinden ibaret olduğunu belirtmektedir. Bu itibarla taziye geleneğinde meddahlar ağıtlarda insanları söyledikleri mezhebî sözler ve şiirlerle yani mersiyelerle ağlatmaktadır. Mescitlerde mikrofon eşliğinde Hz. Muhammed'den, Kerbela olaylarından, Hz. Hüseyin, ailesi ve dostlarına yapılanları konu edinmektedirler (Gözcü, 2019: 230). Meddahın burada sinesine vurarak ağlaması ve ağlatması topluluğu yönlendirmesi açısından önemlidir.⁵ Nitekim bu rolüyle meddah sosyal ve dinî bir hüviyet kazanmış olmakta ve toplumda saygınlığını artırmaktadır.

Resim 1: Mescitte defin sonrası topluluğu matem havasına büründürmeye hazırlanan bir meddah (Nurullah Gözcü Arşivi, 2018).

Sihirli sözler, mistik güçlere yapılan atıfları son derece bilinçli edebî mitolojik görüntülerle birleştiren sihir odaklı formül ifadeleridir. Bu ifadeler; kötülüğü kendinden uzaklaştırmak, düşmanlara kötülük çağırarak, suçluları lanetlemek ve bir kimsenin şahsiyetini artırmak için kullanılır. Bununla beraber sihirli sözler, kelimelerin gücüne dayandığından efsun ve diğer büyü tuzaklarıyla birlikte kullanılır. Ayrıca genellikle suçluların, suçluluk duygusunu arttırmak ve içlerine korku salmak için duymaları amacıyla kamuoyunda da telaffuz edilir. Davranışlarının sonucunda zarar görebilecekleri korkusu, genellikle kötü niyetli davranışlarını caydırıcıdır (Mirabeau, 2011: 2). Cahiliye Dönemi'nde ve İslam'ın ilk yıllarında söylenen ağıtlarda öldürülenler için intikam yemini etme ve düşmana gözdağı verme temaları da yer almıştır (Toprak, 2004: 215). Bu itibarla mersiyeler, övgü ve yerginin yanı sıra intikam duygusuyla da söylenebilmektedir. Günümüzde bu durum, İran'ın dış ve iç politikada bir argüman olarak kullandığı araçlardan biri olmuştur. Nitekim her yıl İran'ın dinî lideri huzuruna çıkan mersiyeciler/meddahlar burada okudukları mersiyelerle ülke içi ve dışındaki konuları dile getirmekte ve bağlam Hz. Hüseyin, Hz. Ali, Hz. Muhammed veya on iki imamla ilişkilendirilmektedir. Böylece genelde İran özelinde ise İran Türkleri için mersiyenin kamusal boyutta sosyal bir kontrol aracı olarak kullanılması sağlanmaktadır. Nitekim toplumu, mersiyede bahsi geçen konular üzerinde sistematik bir algı yaratmaya yönlendirebilmektedir. Bu nedenle büyü sözler, bireyin toplumun davranış normlarına bağlılığının nasıl olduğu veya bunlardan sapıp sapmadığını yorumlamak için kullanılmaktadır (Sone ve Djockoua 2007: 84).

Resim 2: İran'ın Dinî Lideri Hamenei ve meddah performansı (Khamenei, 2019).

Resim 3: Kamusal alanda sergilenen meddah performanslarından dinleyici kitlesi örneği (Khamenei, 2019).

Mersiye'nin sosyal kontrol alanlarından biri de inancın gerekliliğini sürdürme konusundaki dini-toplumsal yönlendirmedir. Anne, baba ve özellikle çocuk için duyulan özlemi, hasreti anlatmada ohşamalarla güzel meziyetler aktarılmaktadır. Böylesi bir yorumu gerektiren durum, hayatta kalmak ve toplumda ilerlemek için bireyin ortak yararı destekleyen sosyal normlara saygı göstermesi gerektiğinden ileri gelir. Bu normlar; bireyi çabanın, cesaretin, dürüstlüğün, inancın ve aileye/ataya saygının pozitif değerlerini izlemeye teşvik etmektedir (Sone, 2009: 159). İran'ın Hemedan ilindeki bir meddahtan derlenen anne ve baba için söylenen Türkçe ohşama/ağı ile Hz. Hüseyin için söylenen Türkçe bir mersiye örneği aşağıdaki gibidir:

“Nene övün çirahıdır,
Balaların dayağıdır.
Hürmet edin nenelere,
Beş on günün konağıdır.

Kızıl gülü dererem,
Kabrin üstün sererem.
Cuma aşkama olanda,
Mezarına gelere.

Bu Hüseyin kimdi ki alem dedi lebbeyk Hüseyin,
Halk olup Hz. Adem dedi lebbeyk Hüseyin.
Düzdüler bir safı zer alemi⁶ külli beşerî,
Enbiyanın hamısı başta ülü'l azmleri (İslam peygamberleri).
Kerbela metreh olur gördüler çohtur heteri (riski),

Tagı hatem minel adem (bütün insanlar) dedi lebbeyk Hüseyin.” (Gözcü, 2019: 229-231).

Bunun temelinde atalar kültürünün izleri de irdelenebilir. Nitekim ölüye duyulan çoğunluğu korkudan oluşan hislerle karışık saygı duygusunun oluşumunda etkili olan bir özellik de ruhun geri gelerek sevdiklerine zarar vereceği düşüncesidir. Böylece güzel methiyelerle ölenin erdemleri öne çıkarılarak bu zararın önüne geçilebilecek bir kontrol aracı kullanılmaya çalışılmaktadır.

Taziye geleneği ve yas, örgütlenme açısından süreç sonrası da sosyal bir kontrol aracı olma özelliğini sürdürmektedir. Nitekim meddahlar, ölünün üçü, yedisi, kırkı, elli ikisi ve yıl dönümü gibi zamanlarında da mersiye okumaktadır. Buralarda okunan mersiyeler, ölüm olayının üzerinden zaman geçmesi nedeniyle daha çok özlemin ve dünya hayatının geçiciliğinin dile getirildiği mersiyelerdir. Bir kadın meddahın aktardığı dünya hayatıyla ilgili mersiye örneği şu şekildedir:

Ehli dünya dünyadan doymaz,
Ayağımı düz yola koymaz.
Ğark olar (boğulur) batlak dünyaya,
Günah batlağından azad olmaz.

Yüreğini hoş eyleme beş günlük dünyaya,
Dünya hiç kimseye kalmaz ahır gider yığmaya.
Ölümü sal yâdıya fikir eyle ahirete,
Allah'ı yâdâ sal ayağın koyma birağa (Azizi, 2018: 220-221).

Resim 4: Mezar başında mersiye okuyan bir meddah (Gözcü, 2019: 292).

Gizli Protesto Aracılığında Mersiye

Metinsel ya da metin merkezli paradigma üzerine inşa edilen kuram ve araştırma modellerinin yanı sıra işlevselcilik, halkbilimi etkinliklerinin kurgulandığı, yazıya döküldüğü ve metinselleştirildiği sosyokültürel fiziksel koşulların bütünlüğüne, tiyatro olarak icra edilmesine, konuşma ve dinleme eylemi ve rolüyle icra edilen halkbilimi etkinliklerinin ana bölümlerine ve tüm bu anlamlarda bağlam kavramına dayalı kuramlara öncülük etmiştir (Çobanoğlu, 2002: 229). Böylece folklorun genel işlevleri ortaya konulabilmiştir. William Bascom, folklorun işlevlerini hoş vakit geçirerek eğlenme ve eğlendirme işlevi; kültürün onaylanması ve ritüelleri gözlemleyen ve icra edenlerin ritüellerinin ve kurumlarını doğrulama işlevi; eğitim ve kültürün gelecek kuşaklara aktarılacak gelecek kuşakların eğitilmesi işlevi; davranış örüntülerini sürdürme işlevi olarak dört şekilde ele almıştır (Bascom, 2010: 79-81). İlhan Başgöz, Bascom'un işlevsel yaklaşımını genişleterek protesto işlevini de eklemiştir (Başgöz, 1996: 1-4).

Başgöz'e göre geleneksel ürünlerde sadece düzeni yeniden üretme işlevi gören içerikler bulunmaz. Bununla beraber özellikle Türkiye'de aşkıllık gibi icraya dayanan türler, baskı ve hoşgörüsüzlüğe karşı bir isyan ve protesto niteliği de taşır (Başgöz, 1986: 182-183). Olağan koşullar altında oluşturulamayan yöneten-yönetilen gibi sınıfsal farklılıklar, halk bilimi yaratmalarında yansıtılabilir. Böylece pek çok türde bu çatışmadan doğan haksızlıkların ifadesine rastlanılabilir (Ekici, 2004: 120). Bu türlerden müzik türünün "kültür içindeki işlevi, dinleyicilerin yurtlarına ve mensup oldukları toplumlara karşı besledikleri duyguları kuvvetlendirerek bir güvenlik duygusu oluşturmalarıdır" (Mirzaoğlu, 2019: 15). İran Türkleri arasında da bu işlev fazlasıyla varlığını göstermektedir. Gazneli Devleti'nden Kaçar Devleti'nin yıkılışına kadarki süreçte İran coğrafyasını yöneten Türklerin hâkimiyeti, 1921 yılında Kaçar ordusunda görevli bir subay olan Rıza Şah'a İngilizlerin destek vermesiyle yönetimin Farsların eline geçmesi sonrasında kaybedilmiştir. Akabinde 1979 İslam Devrimi ile gelen yönetim, Şii üst kimliğini başta Farslar olmak üzere tüm etnisite için önemsemiştir. Ancak sonraları kapsayıcı İranlılık kavramı, İran ve Şii kullanımının Fars etnisitesi gerisinde bırakan politikalar ile şekillendirilmeye başlamıştır. Bu yeni retorikte "Ne Şarki Ne Garbi Cumhuri-yi İslami" sloganıyla tüm İslam ülkeleri ve Müslümanları bütünleştirici bir politika takip ettiği izlenimi verilmeye çalışılsa da Pehlevi Dönemi siyasetinin etkisi üzerinden Pers kültürüne dayandırılan etnisite, dış ve iç politikalarda farklı olarak ele alınmıştır. Dış politikada İslam (Şii) etkisi kullanılırken iç politikada Fars etnisitesi ön planda tutularak tüm etnik azınlıklar Farşlılık ve İranlılık altında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle Ari görüşüyle İranlı olmak üstün ve saf ırktan gelmek anlamı taşırken diğer taraftan Azerbaycan Türkleri ve Tacikler gibi öneme sahip addedilen topluluklar Arilik eksenine dâhil edilerek akrabalık yolu kurulmaya çalışılmıştır. Bu çabalar özellikle dergilerde ve röportajlarda kendini göstermiş ve Azerbaycan Türkleri için Azeri kavramının kullanılması ve Ari ırkından olduklarına yönelik pek çok fikrin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır.⁷

İnan'da bu fikirlere, başta Azerbaycan Türkleri olmak üzere tüm İnan coğrafyasında yaşayan Türkler yer yer bağımsız devletler kurarak yer yer ise ayaklanmalarla tepkisel yaklaşmışlardır. Bu süreçte işlenen politikalar artmış ve kültür-edebiyat çevrelerine değin yansıyan bir genişliğe ulaşmıştır. Nitekim Türkçe sözlü ve yazılı ürünlerin üretimi azalmış ve Fars kültürüyle ilgili retorikler ön plana çıkarılmıştır. Bu bağlamda İnan Türkleri, Türkçeyi kullanabildikleri ürünler çerçevesinde kimlik bilinçlerini yansıtırıcı üretimlerini sürdürmeye devam etmiştir. İnan Türklerinin sadece musiki geleneğini icra etmesi açısından değil aynı zamanda Türkçeyi yaşatıcı işleviyle sürdürdükleri âşıklık, def/daire ve mersiye geleneği burada çok önemli rol oynamıştır. Konuya ilişkin Cevat Heyet'in (1957: 18); mersiye edebiyatının daha çok 19. yüzyılda başladığı ve 20. yüzyılda Pehlevi iktidarının politikaları neticesinde edebî dil yönünden Türkçenin yasaklanması üzerine bu dönemde dilin korunmasında mersiye geleneğinin üstlendiği role dikkat çekmesi önem arz etmektedir.

Ülkede yaşayan Türklerin kimliksel farkındalıklarını en iyi şekilde ortaya koyabildiği alanların başında gelen mersiye geleneğinin hem dinî konularda (Muharrem, Erbain, Kerbela, Tasua, Aşure vd. gibi) hem de sosyal konularda protesto işleviyle en fazla ön plana çıktığı alanlardan biri ise mezar taşlarıdır. Mersiyenin bir tür olarak mezar taşlarına yazılmasının İnan Türkleri açısından farkı, ana dillerine yeteri kadar önem verilmediği süreçte Türkçeyi işlemeleridir. Türkçe mezar taşlarına Safevi Dönemi'nden itibaren bu yana gelen pek çok mezarda rastlanılmaktadır. Bu mezar taşlarına bakıldığında Türkçenin işlenmesinden daha açık bir protesto işlevi bulunmamaktadır. Nitekim dönemi yansıması açısından Türkçenin kullanımının kısıtlılığı günümüze nazaran sınırlı değildir. Rıza Şah Dönemi ve 1979 Devrimi sonrası oluşturulan uluslaşma girişimleri sonrası kimliksel farklılığın ortaya koyulması adına mersiye geleneğine başvurulması daha çok yeni dönem mezar taşlarında görülmektedir. Bu husustaki mezar taşlarında İnan Türklerinin mücadelesini konu edinen Şehriyar gibi önemli şairlerden Türkçe şiirlere veya sosyal konuların işlendiği Türkçe mersiyelere yer verilmektedir:

Resim 5: (Gözcü, 2019: 235).

“Azizim doymadım senden,
Ne çabuk benden doyp gittin.
Garibim ben bu dünyada,
Beni ağlar bırakıp gittin.
Bahar ömrün sonbahar oldu,
Açılmaz güllerin soldu,
Anan ölsün, sana ne oldu?
Böyle gizli göçüp gittin.”

İşlenen konular sosyal konular olsa da bu denli mezar taşlarının yeni yeni oluşmaya başlaması, bu durumun bir protesto işlevi olduğunu ortaya koymaktadır. Daha ileri gidilerek ay ve sekiz dallı yıldızının dahi bir arada kullanıldığı mezar taşlarından bir başka örnek ise şöyledir:

Resim 6: (Gözcü, 2019: 236).

“Yıldızlara bak ne güzel parlıyor,
Ahmet can.
Sensiz gecelerimiz yıldızsız,
Gönüllerimiz ışksız,
Yüreğimiz soğuktur.”

Ayrıca ölen kişinin ve bölgede yaşayanların çoğunlukla Türk olması durumunda, mersiye okuyacak meddahi da Türkçe mersiye yer vermesi tercih edilmektedir. Bu isteğin özellikle de ölenin ailesi tarafından yerine getirildiği aktarılmaktadır. Nitekim ölüm sonrasında yazılan mezar taşlarının da çoğunlukla ailelerin isteği üzerine yazıldığı bölgedeki mezar taşı işçileri tarafından dile getirilmiştir. Örnek teşkil etmesi açısından Hemedan’ın Lalecin bölgesinde 2018 yılında taziye üzerine ifa edilen bir merasimde, bölge imamı tarafından mezar başında Türkçe telkin getirilmesi akabinde mescide geçilmiş ve ailenin isteği üzerine meddah performansı da Türkçe olarak gerçekleşmiştir (bk. Gözcü, 2019).

Bu bağlamda örtülü protesto işlevinin sürdürüldüğü bir başka alan olarak mersiye icrasının gerçekleştiği hüseyniye, zeynebiye gibi mescit ve takiyelerde izlenen ve Türk ya da Fars sebki örnek olarak gösterilebilir. Nitekim Zencan ve Hemedan ilinde gözlemlenen merasimlerde mersiye kullanım alanlarının yoğunluk oluşturduğu hüseyniyelerin bazılarında meddah performansının Türkçe bazılarında Farsça bazılarında ise Türkçe-Farsça karışık olarak gerçekleşmesinin haricinde meddaha eşlik eden dinleyici kitlesinin sebki hareketlerinin de okunan mersiye Türkçe ya da Farsça olması durumuna göre değişiklik göstermesidir. Bu açıdan sinezenliği Türk sebki olarak zikredilen hareket, bir kol omuz ya da belde diğer kol ise sinede olacak şekilde yapılırken dağılım öncelikle halka biçiminde olmakta ve meddahın ezgili mersiye ile vereceği ritme göre içe doğru yönelmektedir. Bu sebkin özellikle Türk bölgelerinde yapılması geleneğin kullanım alanının, örtülü protesto işleviyle sürdürüldüğü bir sürece işaret etmektedir.

Resim 7: Zencan ili, Veli Asr Tekiyesinden Türk sebki icrası (Nurullah Gözcü Arşivi, 2023).

Sonuç

Sözün büyü gücü toplumun saygın gördüğü kişiler eliyle işlendiğinde tam bir kontrol mekanizmasına dönebilmektedir. Nitekim mersiyede işlenen konular sözün büyüüne bir de dinî boyutu katmakta ve mersiyeyle ifade edilen konular üzerinden toplum, algısal olarak yönlendirebilmektedir. Öyle ki bu araç yılda bir defa düzenlenen dinî lider bünyesindeki siyasi konuların ele alındığı buluşmalarda da işlenmesi gibi İran'ın genelinde kamusal boyuta ulaşmıştır. Bununla beraber İran'daki Türklerin çoğunluğunun Şii (Caferi) inancına mensup olmaları mersiyelerde dinî hüviyetli konuları daha çok işlediklerini düşündürse de Türkçe mersiyelerin mahiyeti ve örneklerinden hareketle sosyal konulu mersiye türüne de fazlasıyla yer verdikleri söylenebilir. Ölenin defninden sonra evde, mescitte veya özel günlerinde meddaha başvurulması toplumun bu ihtiyacının karşılanması için gerekliliğini ortaya koymaktadır. Ancak burada özellikle de Muharrem ayında gerçekleştirilen merasimlerde meddah eşliğinde toplu katılımlarla söylenen mersiyeler farklılık arz etmektedir. Nitekim bu dönemde tamamen Hz. Ali, Hz. Hüseyin, Hz. Ebulfazl ve ehlibeyte yönelik mersiyeler ön planda tutulmaktadır. Dolayısıyla da ölümü ve ölüme bağlı kişinin kendisini, ailesini ya da sevdiklerinin methedildiği ya da hayatın, dünyanın ve ölümün yadsındığı sosyal konulu mersiyeler geri planda kalmaktadır.

Bu itibarla inancın getirisi olarak Muharrem, Aşura, Kerbela, Erbain gibi merasimlere bağlı dinî mersiyelerin yaygınlığının da unutulmamasının yanı sıra İran Türklerinin mersiye geleneği etrafında Türkçeyi yaşatma, Türk kimliğini yansıtmaya ölümünden sonra dahi bu farkındalığı muhafaza etme isteğinde ilerledikleri ifade edilebilir.

Sonnotlar

¹ İran'da bu geleneği meddah olarak adlandırılan kartvizitli profesyonel ağıtçılar icra etmektedir bk. (Gözcü, 2019: 294).

² Ninni, lalay türünden farklı olarak acıklı ohşama/ağı örnekleri için bk. (Azeri, 2001).

³ Hüseyiniye, zeynebiye ya da takiye mekânları hem Muharrem dönemlerinde hem taziyelerde hem de namazlar için mescit statülerinde kullanılabilir. Ancak takiyeler daha çok evlerden veya müstakil meskenlerin bir odasından dahi oluşabilmekteyken Hüseyiniyeler takiyelere göre daha büyük mekânlardan hususi olarak hüseyiniyeye ayrılan mekânların haricinde büyük oranda mescitlerden oluşmaktadır.

⁴ Söz konusu çalışmada da dinî mersiyeler kategorisinde değerlendirilen taziye geleneğine bağlı mersiyeler üzerinde durulacaktır. Geleneğe ilişkin verilen örneklemeler, İran'ın Hemedan ve Zencan ili üzerinde 2018 ve 2023 yıllarında yapılmış saha çalışmalarına dayanmaktadır.

⁵ Mersiyeyi icra eden meddahların transa girerek topluluğu etki altına almasına ilişkin bk. (Bekbabayi ve Başar, 2020).

⁶ İnsanoğlunun evren yaratılmadan önce bulunduğu alem için kullanılan ifade.

⁷ Azerbaycan Türklerini Aryan teorisiyle İranlılık çatısı altında değerlendiren Kesrevi'nin ilgili çalışması için bk. (Kesrevi, 1926, s. 12).

Kaynaklar

- AGHAIE K.S., (2004). The Martyrs Of Karbala: Shi'i Symbols and Rituals in Modern Iran. Washington: University of Washington Press.
- ARTUN, E. (2008). "Çukurova'da Ağıt Söyleme Geleneğinde Ölüm Dışı Söylenen Ağıtlar". Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi, S.1, 52-72.
- AZERİ, S. (2001). Yanıklı Ohşamalar. Tebriz.
- AZİZİ, S. (2018). Hüseyini Armağanı: Dinî Şiirler Koleksiyonu (مجموعه ی اشعار مذهبی: آرماناغان حسینی). Zencan.
- BASCOM, W. R. (2010). "Folklorun Dört İşlevi". (Çev. Ferya Çalış). Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2. (Ed. M. Öcal Oğuz ve Selcan Gürçayır), Ankara: Geleneksel Yayınları.
- BAŞGÖZ, İ. (1986) "Türk Halk Edebiyatında Protesto Geleneği". Folklor Yazıları (içinde): 181-191, İstanbul: Adam Yayınları.
- BAŞGÖZ, İ. (1996). "Protesto: Folklorun Beşinci İşlevi (Fonksiyonu)". Folkloristik: Umay Günay Armağanı, (Haz. Özkul Çobanoğlu-Metin Özarlan). Ankara: Feryal Matbaası.
- BEKBABAYI, B. ve U. BAŞAR. (2020). "Muharrem Ritüellerinde İslam Öncesi İnanç İzleri: İran Türkleri Örneği". Millî Folklor S. 125, 110-122.
- CHELKOWSKI, P.J. (2009). "Ta'zia". Encyclopaedia Iranica. <https://iranicaonline.org/articles/tazia> (Erişim: 26.07.2023).
- CHELKOWSKI, P.J. (2010). "Time out of Memory: Ta'ziyeh, the total drama". In: P.J. Chelkowski, ed., Eternal Performance, Ta'ziyeh and other Shiite rituals. Calcutta: Seagull Books, pp. 1-18.
- CLAUSON, S. G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press.
- ÇOBANOĞLU, Ö. (2002). Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş. Ankara: Akçağ Yayınları.
- EKİCİ, M. (2004). Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri, Ankara: Geleneksel Yayınları.
- ELÇİN, Ş. (1981). Halk Edebiyatına Giriş. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 365.
- ERCİLASUN, A. B. ve Z. AKKOYUNLU. (2015). Kâşgarlı Mahmut Divânı Lugâti't-Türk Giriş Metin-Çeviri Notlar-Dizin. 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERSOY ÇAK, Ş. (2018). "Geleneksel İran Müziğinde Kullanılan Formlar, Çalgılar ve Kültürel Etkileşim". Ahenk Türkoloji Dergisi, S.3, 44-65.
- GÖZCÜ, N. (2019). Hemedan Eyaleti Bahar İli Türk Kültüründe Geçiş Dönemleri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- HACIGÖKMEN, M. A. (2013). "Türklerde yas Âdeti Temelleri ve Sonuçları". Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.
- HEYET, C. (1957). Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış. C.1, 2. Baskı. Bakü.
- İSEN, M. (1994). Acıyı Bal Eylemek, Türk Edebiyatında Mersiye. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KESREVİ, A. (1926). Azerî Ya Zeban-i Bastan-ı Azerbaycan. Tahran.

- KHAMENEI. (2019). "Ehl-i Beyt'i Övenlerin Ziyareti". Khamenei.ir <https://farsi.khamenei.ir/video-content?id=34919> (Erişim: 10.03.2023).
- KÖPRÜLÜ, M. F. (2012). Edebiyat Araştırmaları 1. Ankara: Akçağ Yayınları.
- MALINOWSKI, B. (1935). "Digression On The Theory Of Magical Language". Coral Gardens and Their Magic. London: Unwin Brothet Ltd.
- MIRABEAU, S. E. (2011). "Religious Poetry as a Vehicle for Social Control in Africa: The Case of Bakossi Incantatory Poetry". Folklore, N. 122, 308-326.
- MİRZAOĞLU, G. (2019). Halk Türküleri: Konu- İcra-Yapı-Anlam-İşlev. Akçağ Yayınları.
- ÖLMEZ, Ö. (2008). Türk Folklorunda Ölüm Üzerine Sosyolojik Bir Çalışma. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- SAMANI, S. M. (2015). "Yas Kültürünü Teşvik Etmede Safevilerin Rolü (نقش صفویان در ترویج فرهنگ عزاداری)". Ziyaret Kültürü Dergisi (Üç Aylık) N. 7(27), 121-142.
- SONE, E. M. (2009). "What Kind of Literature for Ethical Education in Africa?" Lwati: A Journal of Contemporary Research 6, N. 1, 157-165.
- SONE, E. M. and MANYAKA, T. D. (2007). "Orature and Oratorical Teaching Strategies in African Literature: The Examples of Laye Camera and Chin Ce." Journal of African Literature and Culture (JALC) N. 4, 83-102.
- TOPRAK, M. F. (1990). Endülüs Şiirinde Mersiye. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- TOPRAK, M. F. (2004). "Mersiye". TDV İslam Ansiklopedisi, C. 29, 215-217.
- YAZICI T. (2004). "Mersiye: Fars Edebiyatı". TDV İslam Ansiklopedisi, C. 29, 218-219.